

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/26488>

Please be advised that this information was generated on 2021-03-03 and may be subject to change.

Latijn van Lucius

Tussen de overblijfselen van de Romeinse pottenbakkersoven uit Coriovallum-Heerlen die van 6 tot en met 9 april 1971 aan de noordzijde van de Putgraaf onderzocht zijn (zie het bovenstaande artikel), is o.a. een groot aantal scherven aangetroffen van een kruik (inv. nr. 7776) waarop voor het bakken (*ante cocturam*) drie Latijnse opschriften blijken te zijn aangebracht (afb. 1 en 2). Dit stuk — dat intussen door J. K. Gielen zo goed mogelijk is gerestaureerd — is tezamen met tal van andere aarden gebruiksvoorwerpen als gevolg van een ontploffing en instorting van de oven waarin het geplaatst was, kapot gegaan omstreeks het midden van de 2de eeuw na Chr. De kruik heeft een deuk op de buik en is duidelijk een „misbaksel” dat te hard is gebakken. De kleur is donkerbruin tot geel-grijs; in normale omstandigheden zou deze geel-wit zijn geworden. De grootste hoogte bedraagt 22.6 cm, de grootste diameter van de buik 14.75 cm.

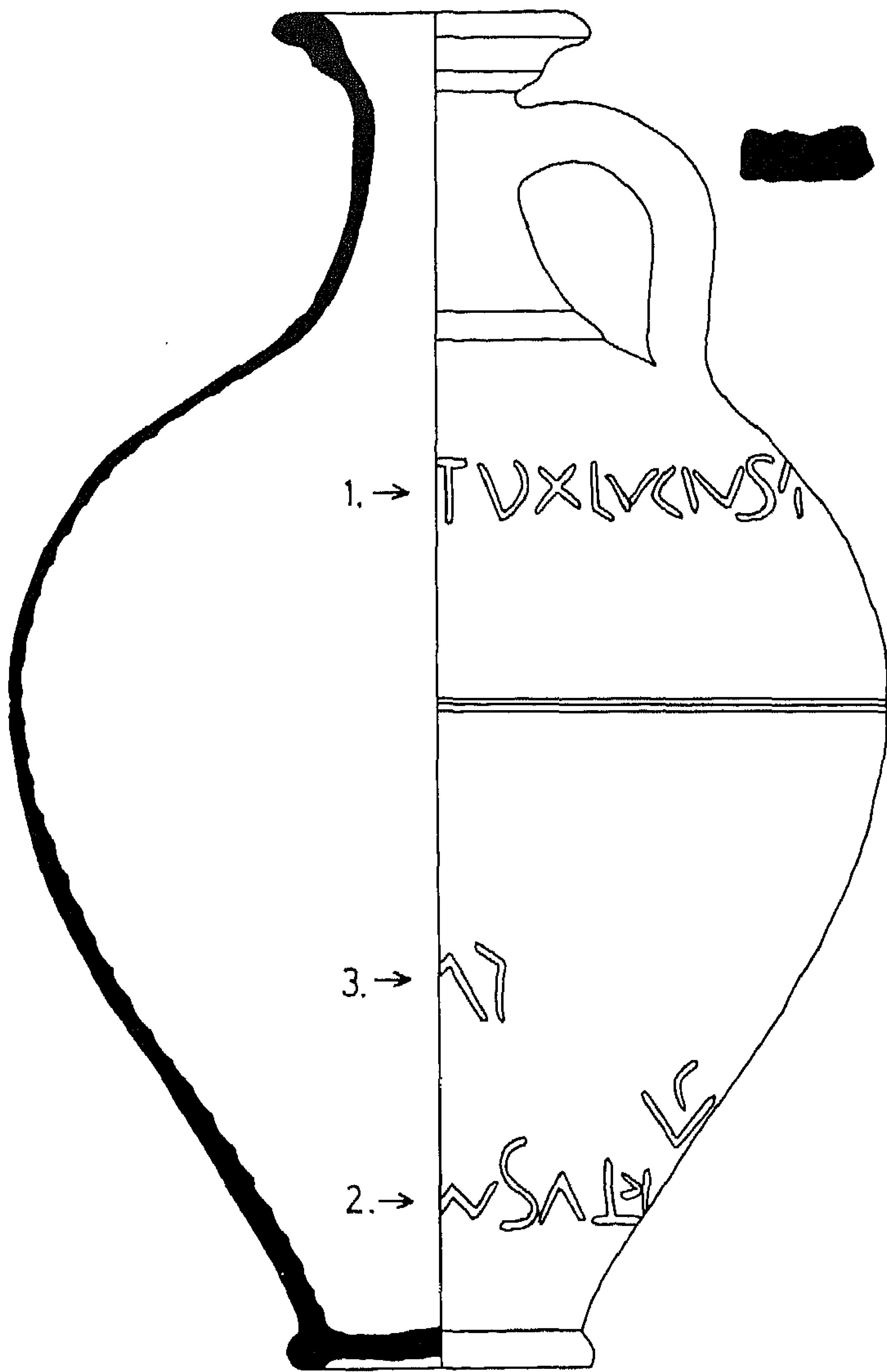
De drie inscripties zijn met behulp van een puntig voorwerp (een schrijfstift of *stilus*?) in de nog weke klei geschreven, één op de schouder (nr. 1) en twee boven de voet, nadat de kruik ondersteboven was geplaatst (nr. 2 en 3). De letters in cursief schrift ¹⁾ — zijn 6 tot 15 mm hoog.

De teksten, die hier voor de overzichtelijkheid in kapitaal schrift worden getranscribeerd, luiden:

- 1) ABCDEFGHJKLMNOSTVX LVCIUSAMAKAFIICIT-
FIIRIINIVSLIIGONAM = *A, B, C enz. Lucius Amaka fecit
Ferenius legonam;*
- 2) LVCIVSPDIKTVSMIITCIVSILIFIICIT / INOFICINA = *Lucius
p(...?) diktus Metcius il(l)i fecit in of(f)icina;*
- 3) LVCIVSFIIRIINIODBETPDIKO = *Lucius Ferenio d(...?) b(...?)
et p(...?) diko.*

De letters van 3) zijn minder diep ingedrukt dan die van 1) en 2). Ten aanzien van de lezing is er alleen enige onzekerheid over de laatste twee letters van 3): een K, gevolgd door een O, lijkt de enige mogelijkheid; de laatste letter, die uit minstens drie streepjes is samengesteld, zou op zichzelf beschouwd ook een D kunnen zijn, maar het ronde gedeelte van de D is elders in de drie inscripties steeds in één keer getrokken. De ruimte tussen de K en de O is verder te gering om te mogen aannemen dat oorspronkelijk daartussen nog een letter te lezen is geweest.

— De eerste inscriptie begint met een Latijns alfabet van 20 letters. Het volledige alfabet telde bij de Romeinen tot in de tijd van keizer Augustus 21 lettertekens ²⁾. In ons geval ontbreekt de I(J). De Y en de Z ontbreken ook, maar dit is minder verwonderlijk, omdat deze letters oorspronkelijk geen deel hebben uitgemaakt van het Latijnse alfabet: ze

inv. nr 7776.

Jg.

Romeinse kruik van de pottenbakker Lucius uit Coriovallum-Heerlen.
Reconstructie en tekening J. K. Gielen.

zijn — onder de regering van Augustus — ontleend aan het Griekse alfabet ³⁾).

— In het alfabet op de Heerlense kruik komt als vijfde letter de E voor, bestaande uit één verticale en drie horizontale strepen. Dit teken is verder nog slechts op één plaats in de inscripties te zien, en wel in 3). Overal elders is de E weergegeven met twee verticale strepen (||): 1) *fecit* (= heeft gemaakt), *Ferenius*, *legonam* (= kruik); 2) *Metcius*, *fecit*; 3) *Ferenio*. Steeds betreft het dan een -e- tussen twee medeklinkers. Dit kan steun verlenen aan de veronderstelling dat de ene E in 3) zich in een andere positie bevindt, nl. aan het begin van een woord: *et* (= en).

— In het alfabet is de F samengesteld uit een verticale streep met aan de bovenzijde een naar rechts gerichte dwarsstreep. Dit teken is ook aanwezig in *fecit* (1 en 2) en *oficina* (= bedrijf, werkplaats, fabriek; 2). In verband daarmee is het opvallend dat de F van *Ferenius* (1) en *Ferenio* (3) bestaat uit een verticale streep met aan de bovenzijde twee streepjes in de vorm van een naar rechts gekantelde *v*; men kan zich afvragen of dit „speciale” teken alleen een gevolg is van het besteden van meer zorg aan het schrijven van de F aan het begin van *Ferenius/o*, of dat hiermede een klank is aangeduid die afwijkt van de „normale” *f* ⁴⁾.

— De K komt buiten het alfabet driemaal voor: *Amaka* (1), *diktus* (2) en *diko* (3), dus voor de klinkers *a* en *o*, en voor een medeklinker. In het klassieke Latijn is als teken voor de *k*-klank naast de *q* (voor een *v*) praktisch steeds de *c* gebruikt ⁵⁾. Het is overigens de vraag of naast de *k* in de bovenvermelde gevallen de -c- in *Lucius* (1, 2 en 3), *fecit* (1 en 2), *Metcius* (!; 2) en *oficina* (2) eveneens een *k*-klank weergeeft ⁶⁾.

— In geen van de inscripties is een dubbele medeklinker te vinden. Op de plaatsen waar men deze zou verwachten, is steeds een enkelvoudige consonant te lezen: *oficina* (2) in plaats van *officina*, en *ili* (2) in plaats van *illi*, d.i. de derde naamval (*dativus*) van het aanwijzend voornaamwoord *ille* (m.) of *illa* (vr.) ⁷⁾.

In de drie inscripties komt een aantal persoonsnamen voor, *Lucius* zelfs driemaal, en wel in de eerste naamval (*nominativus*) aan het begin van het tweede gedeelte van 1) en vooraan in 2) en 3). Deze naam heeft betrekking op degene die de kruik heeft gemaakt, de eigenaar van het pottenbakkersbedrijf waarvan de opgegraven oven deel heeft uitgemaakt. In 1968 is bij grondwerkzaamheden aan de Valkenburgerweg te Heerlen een fragment van een wrijfschaal met een horizontale rand en het stempel LVCIVS gevonden ⁸⁾. Er is geen reden om aan te nemen dat de fabrikant van wrijfschalen met deze naam en de Heerlense pottenbakker identiek zijn. De in de oven van *Lucius* gevonden scherven van wrijfschalen komen in baksel en profiel volstrekt niet overeen met het stuk van de Valkenburgerweg.

Op het eerste gezicht lijken in 1) drie namen in de *nominativus* te lezen te zijn: *Lucius*, *Amaka* en *Ferenius*; de laatste twee — die verder niet bekend zijn — worden merkwaardig genoeg gescheiden door het woord *fecit*. In 2) komt *Lucius* naar het schijnt voor in verbinding met de naam *Metcius* en in 3) is *Lucius* de enige persoonsnaam in de *nominativus*.

De volledige naam van een Romein bestond in het algemeen uit drie delen: een voornaam (*praenomen*), een familienaam (*nomen*; *nomen gentile* of *gentilicium*) en een bijnaam (*cognomen*). Inheemse personen in onze streken die geen Romeins (of Latijns) burgerrecht bezaten, hadden vaak slechts één naam, die men gewoonlijk *cognomen* noemt. Daarnaast zijn hier echter dikwijls van het *cognomen* van de vader „patronymische”, op *-ius* of *-inius* eindigende bijvoeglijke naamwoorden gevormd die praktisch de functie zijn gaan vervullen van een familienaam, een *nomen gentilicium*. In het geval van iemand die geen Romeins (of Latijns) burgerrecht heeft bezeten, kan men een dergelijke naam het beste een pseudo-*gentilicium* noemen ⁹⁾.

De naam *Lucius* is vooral bekend als *praenomen*, in de afkorting L. Ten aanzien van de Heerlense inscripties ligt het echter veel meer voor de hand te denken aan een (inheems) *cognomen*, dat er weliswaar uitziet als een aan het Latijn ontleende naam, maar waarachter zeer waarschijnlijk een inheemse naam schuilgaat ¹⁰⁾.

De naam *Amaka* moet wel overeenkomen met *Ammaca*, een naam die enkel bekend is van twee fragmentarische Romeinse inscripties die niet ver van Heerlen zijn gevonden. De eerste bevindt zich op een grafsteen uit Zülpich, die o.a. IVLIAE AMMACAE, voor Iulia Ammaca is opgericht ¹¹⁾. Het tweede opschrift is in 1900 ontdekt in Maastricht ten zuiden van de Plankstraat. Ook in dit geval kan er niet aan getwijfeld worden dat het een grafsteen betreft, en wel AMMACAE / SIVE / GAMALEDAE / [VEREC?]VNDI / [F(*ilia*?)] --- ¹²⁾, voor Ammaca of Gamaleda, dochter van Verecundus (?). Gamaleda is een (tweede) bijnaam of *agnomen* ¹³⁾ van Ammaca. Ten onrechte heeft A. Riese ¹⁴⁾ de laatste inscriptie vermeld onder „Votivinschriften”. Diens misvatting is in de *Excerpta Romana* ¹⁵⁾ terechtgekomen en daarna heeft S. Gutenbrunner ¹⁶⁾ — eveneens op gezag van Riese — Ammaca en Gamaleda uitdrukkelijk, maar met een vraagteken, als namen van een godin beschouwd.

Uit het te Zülpich gevonden opschrift kan men concluderen dat Ammaca een vrouwelijke persoonsnaam is ¹⁷⁾. Daarmee is de mannelijke persoonsnaam *Ammacius* te vergelijken, die bekend is van een inscriptie op een aan de godin Nehalennia gewijd altaar uit Domburg: Ammacius, Hucdio's (zoon) ¹⁸⁾.

Indien de naam *Amaka* boven terecht gelijkgesteld is met *Ammaca*, dan is in dat woord een dubbele medeklinker enkelvoudig geschreven, juist zoals in *oficina* en *ili*. *Amaka* kan dan verder als vrouwelijke persoonsnaam niet verbonden worden met *Lucius* en *Ferenius*. Naar alle waarschijnlijkheid hebben we hier te doen met een vorm van de *dativus* (bij *a*-stammen) die eindigt op *-a* (in plaats van *-ae*), in dit geval afhankelijk van *fecit*. Deze z.g. Keltische *dativus* is welbekend van tal van inscripties ¹⁹⁾.

Ferenius moet wel behoren bij *Lucius*, ook al bevinden zich tussen deze twee namen de woorden *Amaka fecit*. *Lucius Ferenius* zou men kunnen beschouwen als een *praenomen*, gevolgd door een *nomen gentilicium* of pseudo-*gentilicium*, maar het is wel hoogst onwaarschijnlijk dat omstreeks

het midden van de 2de eeuw na Chr. een pottenbakker in Coriovallum zijn naam geschreven zou hebben zonder cognomen, dat men in de eerste plaats zou verwachten, eventueel voorafgegaan door een (pseudo-) gentilicium. Voorts is het uitgesloten dat Lucius hier een praenomen is, gevolgd door Ferenius als cognomen, aangezien dan het gentilicium zou ontbreken. Lucius kan overigens ook een gentilicium ²⁰⁾ zijn, en Ferenius het bijbehorende cognomen. Maar in 3) is Lucius de enige persoonsnaam in de nominativus, en daaruit volgt wel dat deze naam eerder gehouden moet worden voor een cognomen. Mede in verband met Ferenio in 3) is Ferenius dan een extra-bijnaam of agnomen van de pottenbakker; zie hierover verder beneden.

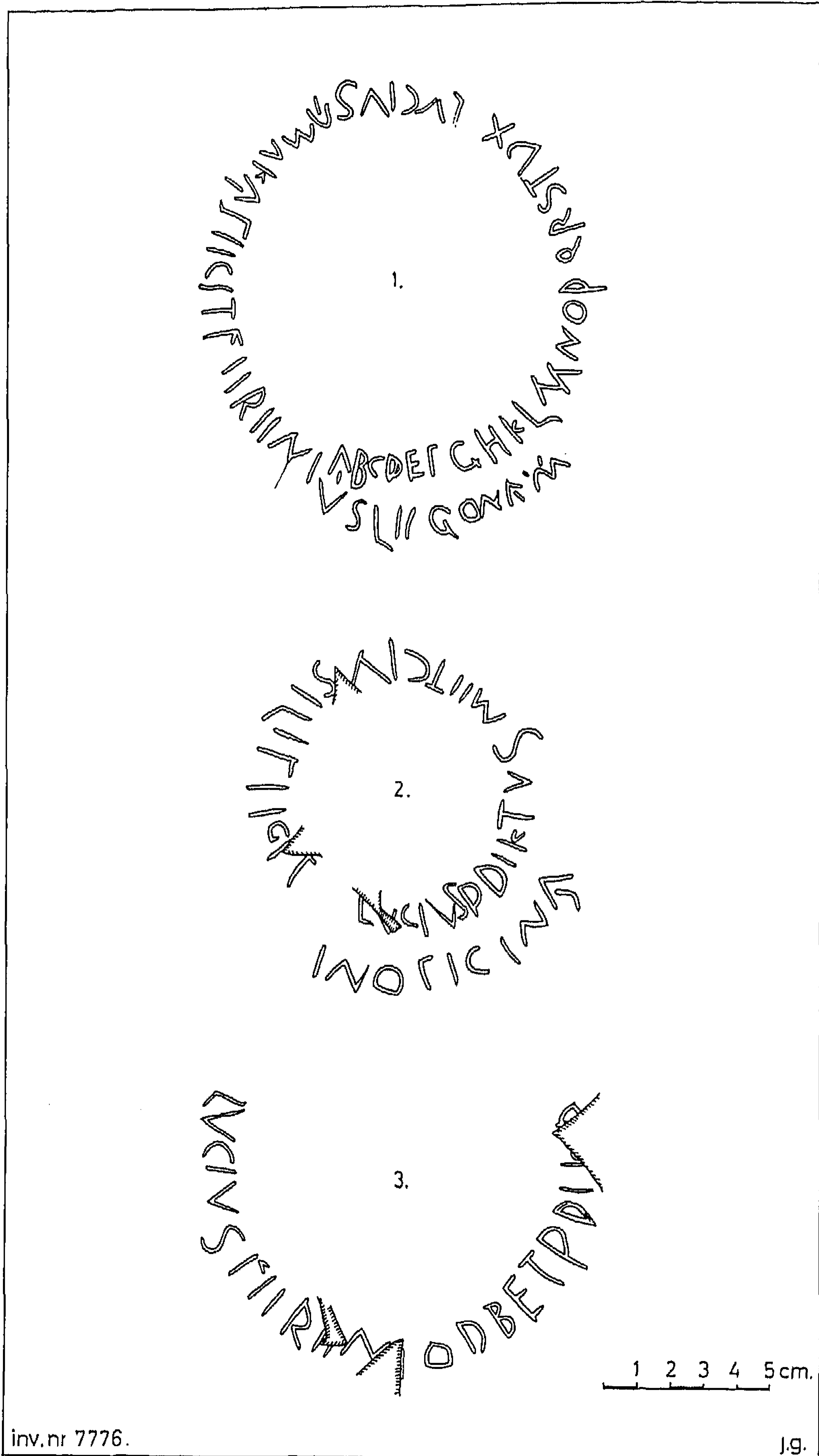
Legonam is de vierde naamval (*accusativus*) — afhankelijk van *fecit* — van een woord dat in de Romeinse litteraire bronnen voorkomt als *lagoena* of *lagna*, maar ook als *lacuna*, *lagona*, *laguena* en *laguna*. De schrijfwijze *legona* was tot nu toe onbekend en moet wel samenhangen met de manier waarop Lucius dit woord heeft uitgesproken. De term *lagoena* enz. werd normaal gebruikt ter aanduiding van een fles in de vorm van een kruik met één of twee oren, en in uitgebreide zin als uitdrukking voor fles in het algemeen ²¹⁾. We kennen nog vier aarden kruiken met één oor, die volgens een daarop aangebrachte inscriptie *lagona* werden genoemd ²²⁾.

Inscriptie 1) bevat dus na het alfabet de volgende mededeling: Lucius Ferenius heeft voor Amaka (deze) kruik gemaakt.

Het tweede opschrift, dat zich vlak boven de voet bevindt, is voor het grootste gedeelte zonder moeite te vertalen; alleen de betekenis van de letter P voor *diktus* is niet aanstonds duidelijk: Lucius, p(...?) genaamd Metcius, heeft (deze kruik) voor haar (= Amaka) gemaakt in zijn bedrijf. De zin van de uitdrukking *p(...?) dictus* zou men bij wijze van veronderstelling kunnen weergeven met „ook nog genaamd”, „bijgenaamd” of „voorheen genaamd” of iets dergelijks. Op deze kwestie zal beneden nog worden teruggekomen.

Het meest opvallende woord in 2) is wel *Metcius*. Op het eerste gezicht maakt het de indruk een bijnaam te zijn, een cognomen of een agnomen, zoals vermoedelijk Ferenius. Daarnaast dient men echter rekening te houden met de mogelijkheid dat we hier te doen hebben met een pseudo-gentilicium, overeenkomend met *Mettius*, dat als patronymicum kan zijn afgeleid van het cognomen *Mettus* ²³⁾. Indien inderdaad Metcius is geschreven in plaats van Mettius, dan is in dit geval de t voor de i „gepalataliseerd” en is het woord uitgesproken als *Metsjoes*. In het Latijn kan een dergelijk verschijnsel optreden sinds de 2de eeuw na Chr. ²⁴⁾. De tegenstelling Lucius Ferenius in 1) en Lucius Metcius in 2) vraagt om een nadere verklaring. Op dit probleem zal beneden dieper worden ingegaan.

In de derde inscriptie, die de meest raadselachtige is, wordt de naam *Lucius* gevolgd door *Ferenio*, naar het schijnt de derde of zesde naamval (*dativus* of *ablativus*) van Ferenius. De oplossing van deze regel dient uit te gaan van het laatste woord: *diko*. Dit kan zijn de eerste persoon enkel-

Drie inscripties, voor het bakken aangebracht op een door Lucius vervaardigde kruik (1: op de schouder; 2 en 3: boven de voet, nadat de kruik ondersteboven was gezet).

Tekening J. K. Gielen.

voud van de tegenwoordige tijd van het werkwoord *dicere* = zeggen, maar ook van *dicare* = wijden. De laatste mogelijkheid biedt het meeste perspectief: (Ik,) Lucius, wijd Wanneer iemand iets wijdt, verwacht men ook (de naam van) een godheid. In dit geval ligt het dan voor de hand de *d* voor *b* et *p* te beschouwen als een afkorting van *deus*, dativus *deo*. *Ferenio d.b.* kan dan verklaard worden als *Ferenio deo bono* ²⁵⁾ : (Ik,) Lucius, wijd (deze kruik) aan Ferenius, de goede en p(...?) god, of aan de goede en p(...?) Ferenische god.

De naam Ferenius, die verder zoals gezegd geheel onbekend is, komt dus op de Heerlense kruik tweemaal voor, als (bij)naam behorend bij Lucius en als naam of liever als bijnaam van een godheid. In verband met Ferenius kan men allereerst wijzen op een tweetal altaren van de (*Matronae*) *Fernovine(h)ae* uit Meckenheim ²⁶⁾ en Keulen ²⁷⁾, maar ook — en dit lijkt hier het belangrijkste — op de plaatsnaam *Feresne*. Deze is op de Tabula Peutingeriana ²⁸⁾ ingetekend langs de weg die ten westen van de Maas, vanuit Noviomagi-Nijmegen loopt naar Atuaca (*Atuatuca Tungrorum*)-Tongeren. *Feresne* lag volgens de Tabula op een afstand van 14 leugae of Gallische mijlen (à ca. 2.22 km) van Catualium (Heel ²⁹⁾ of Haelen-Melenborg ³⁰⁾) en 16 leugae van Atuaca. Waar deze nederzetting gesitueerd moet worden, is nog geenszins zeker. In het algemeen neemt men tegenwoordig aan — op grond van een hypothese van J. Vannérus ³¹⁾ — dat hiermee het huidige Dilsen te identificeren zou zijn. Volgens Vannérus is *Feresne* een verschrijving voor *Teresne* en deze naam zou zich in de loop van de tijd ontwikkeld hebben tot Dilsen ³²⁾. Volgens een andere opvatting zou *Feresne* gelegen hebben op de plaats van de tegenwoordige buurtschap Mulhem ³³⁾, in de gemeente Lanklaar.

Ferenius als bijnaam van Lucius en als (bij)naam van een godheid is zonder bezwaar af te leiden van de naam *Feresne*, waarbij het overigens de vraag is of *Feresne* de juiste schrijfwijze is van deze plaatsnaam in de nominativus. In een van *Feresne* gevormd bijvoeglijk naamwoord *Feresnius* kan de *s* voor de *n* door assimilatie stemhebbend zijn geworden en vervolgens — eventueel met rekking van de voorafgaande *e*, als deze oorspronkelijk kort is geweest — zijn weggevallen ³⁴⁾. Een andere mogelijkheid is dat *Feresnius* *Ferennius* is geworden en dat Lucius ook in dit geval in plaats van een dubbele slechts een enkele medeklinker heeft geschreven ³⁵⁾.

Als men deze gedachtengang aanvaardt, kunnen de drie inscripties voor het grootste gedeelte op een bevredigende wijze verklaard worden. In 1) is Ferenius een bijnaam of agnomen, dat wijst op de herkomst van Lucius: Lucius Ferenius, van Fere(s)ne, de Fere(s)niër ³⁶⁾. In 3) kan men dan verder de *p* met grote waarschijnlijkheid aanvullen tot *patrio* (of eventueel *paterno*): *Ferenio d(eo) b(ono) et p(atrío)* ³⁷⁾. De kruik is dan een wijding aan de goede Ferenische god, de beschermgodheid van *Feresne*, de geboorteplaats van Lucius. Uit *Feresne* is Lucius naar Coriovallum getrokken, waar hij een pottenbakkersbedrijf heeft gevestigd. De uitdrukking *p(...?) diktus Metcius* is nu wellicht ook beter te begrijpen. Wanneer men uitgaat van *p(atrío)* in 3), dan ligt het voor de hand *p(...?)* in 2) tot *p(atrìa)* ³⁸⁾ (= vaderland, geboorteplaats) aan te vullen. Lucius' vader

kan Mettus hebben geheten; zijn zoon heeft dan aan dit cognomen de familienaam of het (pseudo-)gentilicium Mettius/Metcius te danken; hij heette — althans in zijn geboorteplaats — Lucius Metcius of Metcius Lucius, dus eigenlijk Mettus' zoon Lucius. Als „immigrant” in Coriovallum werd hij daar van andere Lucii onderscheiden door middel van de extra-bijnaam Ferenius, ontleend aan zijn geboorteplaats.

Een andere mogelijkheid om de *p* in 2) aan te vullen biedt wellicht het woord *p(ublice)*³⁹). Metcius zou dan — in zekere zin althans — Lucius' „officiële” (familie)naam zijn. Een derde mogelijkheid is dat de *p* in 2) een afkorting is van *p(rius)* (voorheen, vroeger) of van een dergelijk woord; vgl. een passage in een in Italië te Capua gevonden inscriptie⁴⁰), waarin melding wordt gemaakt van een *Delmatius signo, prisco de nomine Laetus*, dus een man, bijgenaamd Delmatius (= uit Dalmatia, een Delmata), voorheen Laetus geheten. Aan de eerste oplossing menen we de voorkeur te moeten geven, juist omdat dan de vorm en de betekenis van beide met een *p* beginnende afgekorte woorden grotendeels gelijk zijn.

Afgezien van het alfabet kan nu de vertaling van de drie inscripties in haar geheel luiden:

- 1) Lucius Ferenius (d.i. de Fere(s)niër, uit Fere(s)ne?) heeft ten behoeve van Amaka (deze kruik) gemaakt;
- 2) Lucius, in zijn geboorteplaats(?) Metcius genaamd, heeft deze kruik ten behoeve van haar (Amaka) gemaakt in zijn bedrijf;
- 3) (Ik,) Lucius, wijd (deze kruik) aan de goede god van Fere(s)ne(?), mijn geboorteplaats⁴¹).

De verbinding die hier gelegd is tussen Ferenius en het van de Tabula Peutingeriana bekende Feresne, is vanzelfsprekend slechts hypothetisch. Men zou ook aan een andere, soortgelijke naam van een verder onbekende plaats of streek kunnen denken, b.v. Fere(n)num.

Opvallend is de wijze waarop Lucius in 1) en 2) zijn naam zo volledig mogelijk heeft geschreven, a.h.w. om ieder misverstand aangaande zijn persoon uit te sluiten. Ook de toevoeging van *Ferenius* na *Lucius Amaka fecit* in 1) wijst daarop; in de vertaling komt dit overigens niet tot uitdrukking.

Ten slotte moeten we nog terugkomen op het alfabet waarmee de eerste inscriptie begint. Men zou kunnen vermoeden dat dit het resultaat is van een soort schrijfoefening, maar op grond van de rest van de opschriften is een dergelijke verklaring niet aannemelijk. Met dit alfabet staat de Heerlense kruik bepaald niet alleen. Wat Nederlandse vondsten aangaat dient in de eerste plaats gewezen te worden op de hypocausttegel die in 1841 ontdekt is op het landgoed De Holdeurn in Berg en Dal, gem. Groesbeek, op het terrein van de bekende militaire pannen- en pottenbakkerijen uit de Romeinse tijd⁴²). Daarop is voor het bakken een volledig alfabet (van A tot en met X) en een gedeelte van een alfabet (van A tot en met N) aangebracht. Verder is in de winter van 1970/1971 op de plaats van het castellum te Alphen-Zwammerdam een terra sigillata-scherf gevonden van een bord Drag. 31 waarop na het bakken de letters ABCD--- zijn ingekrast⁴³).

De tegel uit De Holdeurn is te vergelijken met andere dergelijke stukken (eveneens hypocausttegels!) uit Roemenië, Hongarije, Oostenrijk, Zwitserland en Zuid-Duitsland ⁴⁴). Uit de drie Gallische provincies en beide Germaniae kennen we verder nog verscheidene vondsten van aardewerk waarop (o.a.) een alfabet (of een gedeelte daarvan) voorkomt ⁴⁵). De Latijnse inscripties met een alfabet (op aardewerk, muren, monumenten van natuursteen enz.) zijn door Aem. Hübner bijeen gebracht ⁴⁶).

In 1901 heeft A. Dieterich een belangrijke studie ⁴⁷) gewijd aan deze merkwaardige opschriften en aan soortgelijke in het Grieks, Etruscisch en Oscisch. Ze zijn niet alleen bekend uit de „heidense” oudheid, maar ook uit de vroegchristelijke wereld. Dieterich heeft wel aangetoond dat het hier niet gaat om prestaties van steenhouwers, die deze lettertekens „zur Uebung, zum Zeitvertreib oder auch als Meisterstück” zouden hebben gemaakt, of om schrijfoefeningen (uit de hypocausttegel van De Holdeurn heeft iemand zelfs geconcludeerd „auf den Bestand einer Elementarschule in dieser Gegend”), maar om mystieke tekens, waaraan toverkracht werd toegeschreven en die als een soort magische spreuken werden gebruikt, o.a. ter afwering van onheil en demonen.

Een dergelijke verklaring kan ook van toepassing zijn op de hypocausttegels ⁴⁸). Men kan zich voorstellen dat tegels met een alfabet als een apotropaeisch middel zijn gebruikt, ter afwering van demonen, die o.a. het bakproces zouden kunnen doen mislukken.

De verklaring van het alfabet uit Heerlen lijkt wel in een andere richting te moeten worden gezocht. Een fraaie pendant van het Heerlense stuk is een kruik die gevonden is in een Romeins grafveld te Maar bij Trier ⁴⁹), waarop voor het bakken niet alleen een alfabet (van A tot en met Z) is aangebracht, maar ook een tweetal mededelingen met een min of meer obscene inhoud, waarvan het — hoewel er verschillende verklaringen van zijn gegeven — wel duidelijk is dat ze op toverij wijzen en die zeer waarschijnlijk bedoeld zijn ter vervloeking van een bepaalde persoon.

De kruik uit Coriovallum daarentegen heeft betrekking op de relatie tussen de pottenbakker Lucius en Amaka, zijn geliefde of zijn echtgenote. In ongunstige — of gunstige! — omstandigheden heeft Lucius gegrepen naar magische en cultische middelen. Hij heeft in zijn bedrijf ten behoeve van Amaka (en van zichzelf) een kruik gemaakt waarop hij een onheil afwerende toverformule heeft geschreven. Vervolgens heeft hij daarop met grote zorgvuldigheid ook het een en ander over zichzelf en Amaka vastgelegd, in het bijzonder dat hij de kruik wilde wijden aan zijn machtige beschermer, de goede god van zijn geboorteplaats.

De oven waarin deze gave voor de Ferenische godheid voltooid moest worden, is echter ontploft en ingestort; de kruik is met vele andere aan stukken gebarsten. „The rest” van het verhaal van Lucius en Amaka dat de bewaard gebleven scherven ons hebben overgeleverd, „is silence” Dank zij de opgraving van de overblijfselen van Lucius' pottenbakkersoven heeft het Gemeentelijk Oudheidkundig Museum in Heerlen een bijzonder boeiende aanwinst verworven ⁵⁰).

Nijmegen.

J. E. BOGAERS.

Noten:

- 1) Vgl. E. M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford 1912, 312 en 335; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, 4de dr., Paris 1914, 7 v.
- 2) F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 2de-3de dr., Heidelberg 1914, 23; H. H. Janssen, *Historische grammatica van het Latijn*, Den Haag 1952, 15.
- 3) Sommer, a.w. 25 v.; Janssen, a.w. 16.
- 4) Zie in verband hiermee beneden in n. 32 M. Gysselings mening over de plaatsnaam Feresne.
- 5) Sommer, a.w. 26-29; Janssen, a.w. 16. — In het *Corpus inscriptionum Latinarum* [CIL] XIII/5 (indices), p. 174 treft men een overzicht aan van inscripties uit de drie Gallische en de twee Germaanse provincies waarin een *k* voorkomt. In verreweg de meeste gevallen betreft het een *k* voor een *a*; daarnaast bevindt deze letter zich enkele malen voor een medeklinker, en één keer eindigt een woord op een *k*. Uit CIL XIII is dus geen voorbeeld bekend van een *k* voor een *o*, zoals in *diko* (3). Zie voor een *k* voor een *u* (ku[ravit]) : H. Nesselhauf, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 40, 1960, 166, nr. 117 (op een grafsteen uit Worms).
- 6) Zie met de betrekking tot Metcius verder beneden.
- 7) Overeenkomstige voorbeelden van „consonantes simplices pro geminis”: CIL XIII/5, p. 176 (o.a. vormen van *ille* en *officina*); zie ook beneden de bespreking van Amaka (= hoogst waarschijnlijk Ammaca).
- 8) J. Gielen, *Het land van Herle* 18, 1968, 112; *Gem. Oudh. Mus. Heerlen*, inv.nr. 7159. Een daarop gelijkend, maar niet identiek stempel op de rand van een wrijfschaal is in 1964 gevonden te Venlo en bevindt zich thans in het Goltzius-museum aldaar (J. E. Bogaers, *Nieuwsbull. Kon. Ned. Oudh. Bond*, ser. 6, 17, 1964, *334: $\overline{\text{LVCIVSF}}$. In maart 1966 is te St.-Michielsgestel-Halder een randfragment ontdekt van een wrijfschaal waarop (wellicht) het stempel CLVCIVSF te lezen is (in Oudheidk. Museum, Instituut voor Doven, St.-Michielsgestel). Zie ook CIL XIII 10006, 45: stempels van een pottenbakker Lucius (?) op randen van wrijfschalen, in België gevonden te Anthée en Braives. — Lucius is verder de naam van verschillende terra sigillata-fabrikanten uit Zuid- en Midden-Gallia en uit Oost-Gallia/Germania Superior: F. Oswald, *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata, „Samian Ware”, Margidunum* 1931, 170 en 398. — Zie voor Lucius als fabrikant van aarden lampen: CIL XIII 10001, 188 (en 184?); S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich 1919, 71 (n. 168), 108 en 113; H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, 2de dr., Mainz 1969, 67, nr. 393.
- 9) W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 56-58; J. L. Weisgerber, *Die Namen der Ubier*, Köln — Opladen 1968, 135-138 en 386-392.
- 10) Zie o.a. A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* [I-III, Leipzig 1896—1907] I, 300 v.; CIL XIII/5, p. 38; L. Weisgerber, *Rhenania Germano-Celtica*, Bonn 1969, 117 en 224; id. *Ubier* 131 v. en 181; D. E. Evans, *Gaulish Personal Names*, Oxford 1967, 362 v., s.v. Luceo. — Over Lucius als Romeins cognomen: I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Societas Scientiarum Fennica, *Commentationes Humanarum Litterarum*. XXXVI. 2, Helsinki 1965), 40 en 172.
- 11) CIL XIII 7929; H. Lehner, *Die antiken Steindenkmäler des Provinzial-museums in Bonn*, Bonn 1918, 312, nr. 780.
- 12) J. P. Waltzing, *Le Musée Belge* 6, 1902, 447-451 (met foto op p. 450); CIL XIII 3615 (in het Bonnefantenumuseum, Maastricht).
- 13) I. Kajanto, *Supernomina — A Study in Latin Epigraphy*, Helsinki 1966, 26 v.
- 14) A. Riese, *Das rheinische Germanien in den antiken Inschriften*, Leipzig - Berlin 1914, nr. 2626: „Ammacae sive Gamaledae pro sal(ute) Secundi”. Voor]undi zijn in de vierde regel (ca.) vijf letters te lezen geweest. Onjuist is daarom ook Weisgerber, *Rhenania* 279: „Ammacae sive Gemaledae [Sec]undi”. — De (rechthoekige) grafsteen is 58 cm breed en 13.5—15cm dik geweest; de grootste hoogte van het bewaard gebleven gedeelte — dat bestaat uit drie aan elkaar passende stukken — bedraagt 40 cm. De steen vertoont aan geen enkele vlakke kant enig spoor van versiering; niets wijst er op dat het een altaar is geweest.
- 15) A. W. Byvanck, *Excerpta Romana* [I-III, 's-Gravenhage 1931—1947; afk.: ER]

- II, nr. 5: regel 4: „[pro sal(ute?) Sec]undi”. De namen Ammaca en Gamaleda zijn overigens niet opgenomen in de indices van ER II en III onder goden of godsdienst; ze komen enkel voor in het algemeen register op de namen van personen (ER III 332 en 338).
- 16) S. Gutenbrunner, *Die germanischen Götternamen der antiken Inschriften*, Halle (Saale) 1936, 109 v. en 214, nr. 53.
 - 17) Deze zou Keltisch zijn in tegenstelling tot de Germaanse (?) naam Gamaleda: Holder, a.w. I, 129 en III, 595 (Ammaca); M. Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg 1911, 17 (Ammaca, Ammacius) en 282 (Gamaleda); Gutenbrunner, a.w. 78 (Ammacius), 109 v. (Ammaca en Gamaleda) en 214, nr. 53 (Gamaleda); Kajanto, *Supernomina* 26 v. Zie echter ook Weisgerber, *Rhenania* 283, en id., *Ubiar* 174, 184, 195 en 248.
 - 18) CIL XIII 8779; ER II, nr. 259; Ada Hondius-Crone, *The Temple of Nehalennia at Domburg*, Amsterdam 1955, nr. 7 (in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).
 - 19) CIL XIII/5: „dat. sing. in -a”; Weisgerber, *Rhenania* 87 en 95-101.
 - 20) Vgl. CIL XIII/5, p. 13.
 - 21) W. Hilgers, *Lateinische Gefäßnamen — Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen* (Bonner Jahrb., Beiheft 31), Düsseldorf 1969, 61-65 en 203-205, nr. 205 v.
 - 22) Hilgers, a.w. 61. Zie ook Saalburg-Jahrbuch 2, 1911, 20 (met Taf. III, 22): „l(a)go(nam)” op een kruik met twee oren uit het castellum van de Saalburg.
 - 23) Holder, a.w. II, 579 v.; CIL XIII/5, p. 14; Oswald, *Stamps* 204.
 - 24) Sommer, a.w. 218 v.; Janssen, a.w. 47 v. — Ten aanzien van Metcius zou men ook nog kunnen denken aan het uit Trier bekende gentilicium *Meccius* (CIL XIII 3707: C. Meccius Nommus; vgl. Weisgerber, *Rhenania* 130 v., 135, 141 en 146); dit kan gevormd zijn van een cognomen als *Mecco*, de naam van een Oostgallische terra sigillata-fabrikant (Oswald, *Stamps* 198 en 404; Holder, a.w. II, 490). Een ontwikkeling van Meccius tot Metcius is echter niet vanuit het Latijn te verklaren: de eerste sporen van palatalisering van de c(k) in die taal zijn pas bekend uit de 5de eeuw na Chr.; vgl. Sommer, a.w. 180, en Janssen, a.w. 48.
 - 25) Vgl. Cagnat, a.w. 421: D.B.B.M = deo bono bene merenti; D.B.S = diis(?) b(onis) s(acrum).
 - 26) Kreis Rheinbach, ten z.w. van Bonn; CIL XIII 7980: „Matronis Fernovineis”. Vgl. Schönfeld, a.w. 87; Gutenbrunner, a.w. 183 v. en 213; nr. 48; Weisgerber, *Rhenania* 349.
 - 27) H. Nesselhauf, *Bericht Rom.-Germ. Komm.* 40, 1960, 200, nr. 214: „Fern[ovi]/neh[is]”.
 - 28) K. Miller, *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart 1962, segment II, 5; ER I, kaart tegenover p. 590.
 - 29) J. Vannérus, *Deux stations de la route romaine de Nimègue à Tongres: Catualium et Feresne*, in: Académie Royale de Belgique, *Bulletin de la Classe des Lettres etc.*, ser. 5, 25, 1939, 141-169, speciaal 147-156; A. W. Byvanck, *Nederland in den Romeinschen tijd [I-II, Leiden 1943]* II 327 en 348 v.; id. *Oudheidk. Jaarb.*, Bull. Ned. Oudh. Bond, ser. 4, 12, 1943, 77; H. Van de Weerd, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie der Nederlanden*, Antwerpen 1944, 43; H. Hardenberg, *De Maasgouw* 64, 1944—1945, 44-46 en 48; id. in: *Limburg's verleden I*, Maastricht 1960, 125 en 129; M. J. Vermaseren in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond 1951, 48 en 52 v.; B. H. Stolte, *De Maasgouw* 76, 1957, 70, n. 10; P. L. M. Tummers, *Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen*, Assen 1962, 13, 18 v., 61, 83, 85 en 93. — Zie over Romeinse vondsten uit Heel ook: ER III 60; J. E. Bogaers, *Nieuwsbull. Kon. Ned. Oudh. Bond* 1964, *136 v., *155 en *224; 1966, *95; J. H. F. Bloemers, *ibid.* 1968, *118 v.
 - 30) A. W. Byvanck in: P. J. Blok — A. W. Byvanck, *Geschiedkundige atlas van Nederland — De Romeinse tijd en de Frankische tijd*, 's-Gravenhage 1929, 30 („vermoedelijk Melenborg, maar men kan ook denken aan de buurt van Heel”); ER I 546. — Zie over Romeinse vondsten uit Haalen-Melenborg: ER II, nr. 57-79; ER III 62; Vermaseren, a.w. 54-56; J. E. Bogaers, *Berichten R.O.B.* 12-13, 1962—1963, 72-75, 78 en 84 v.; id., *Nieuwsbull. Kon. Ned. Oudh. Bond* 1965, *56 en *74-*76.

- 31) A.w. (n. 29), 156-169.
- 32) Zie ook A. W. Byvanck, Oudh. Jaarb., Bull. Ned. Oudh. Bond, ser. 4, 12, 1943, 77 v.; Tummers, a.w. 17 en 83. Vgl. M. Gysseling, Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226) [I-II, 1960] I, 272, s.v. Dilsen: over Dilsen < Feresne, „te reconstrueren germ. theresne (aldus?); in deze naam werd germ. th in niet-germ. mond vervangen door f (cf. bv. Slavisch *Fedor* uit Grieks *Theodor*)”. Zie over de naam Feresne ook Weisgerber, Rhenania 353-355. — Over Romeinse vondsten uit Dilsen: Monique Bauwens-Lesenne, Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige vondsten in Limburg, behoudens Tongeren-Koninksem (vanaf de vroegste tijden tot de Noormannen), Brussel 1968, 43.
- 33) Byvanck in: Blok-Byvanck, a.w. (n. 30), 30 (naar J. Habets); Van de Weerd, a.w. 15 (Dilsen, naar J. Vannérus) en 44 v. (Mulheim; de naam van de Romeinse statio Feresne/Teresne zou zijn overgegaan op Dilsen, de oudste parochie waartoe Mulhe(i)m behoord heeft); Hardenberg, De Maasgouw 64, 1944—1945, 46-48; id. in: Limburg's verleden I, 125, 129 en 160, n. 10 (litteratuur). Over Romeinse vondsten uit Mulhem: Bauwens-Lesenne, a.w. 179. — Zie voor andere opvattingen aangaande de ligging van Feresne o.a.: Holder, a.w. I, 1494 en M. Ihm in: Pauly-Wissowa, Realencyclopädie VI (1909), 2209: Vucht in de Belgische provincie Limburg (vgl. Bauwens-Lesenne, a.w. 376); ER I 547: „ongeveer bij Leut, Stockem of Mulhem”
- 34) Vgl. Sommer, a.w. 236; Janssen, a.w. 93.
- 35) Een ontwikkeling van Feresnius tot Ferennius is echter niet vanuit het Latijn te verklaren (zie n. 34). — De naam Feresne zou men kunnen vergelijken met de Germaanse persoonsnaam *Leubasnus* en daaraan verwante namen ([o.a. de dativus *Lubaini*: CIL XIII 3622, uit Namen] zie Schönfeld, a.w. 153; Weisgerber, Rhenania 283 v., 357, 382, 410 en 435-437; id., Ubier, vooral 150 v., 374 v., 385 en 390) en met een Germaanse naam als *Friannius* (CIL XIII 8536, uit Mönchengladbach), die volgens Weisgerber, Rhenania 294, n. 37, mogelijk ontstaan is door assimilatie van -sn- tot -nn-: < *Friasn(i)us*; vgl. *Leubasnus* (zie echter ook Weisgerber, Ubier 150 v., 167, 426 en 435).
- 36) Kajanto, Cognomina 115-118, heeft er op gewezen dat (bij)namen op -ius zeer dikwijls gebruikt zijn als extra-bijnamen („supernomina”, d.i. signa en agnomina), veel vaker dan andere typen van namen. Zie hierover vooral Kajanto, Supernomina 55-57; dergelijke namen zijn vaak afgeleid van namen van volkeren, landstroken en plaatsen ter aanduiding van de herkomst van personen.
- 37) Cagnat, a.w. 424: D.P = deus patrius.
- 38) Vgl. Cagnat, a.w. 449.
- 39) Vgl. Cagnat, a.w. 450; CIL XIII/5, p. 168.
- 40) CIL X 3796; vgl. Kajanto, Supernomina 56.
- 41) Met de inscripties op de Heerlense kruik als wijgeschenk voor een godheid is wellicht te vergelijken een graffito op een stuk van een Romeinse kruik, dat in 1966 is gevonden te Heteren-Driel (thans in het Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen). Wanneer deze graffito juist geïnterpreteerd is (J. E. Bogaers, Nieuwsbull. Kon. Ned. Oudh. Bond 1966, *100), zou deze betrekking hebben op het inlossen van een gelofte. — Zie ook Cagnat, a.w. 252, over de verschillende soorten van wijdingen aan godheden.
- 42) L. J. F. Janssen, Beschreibung eines römischen Ziegels mit zwiefachem lateinischen Alphabet, ausgegraben in der Nähe von Nijmegen, Leyden 1841; ER II, nr. 99 (thans in het Rijksmuseum G. M. Kam, Nijmegen).
- 43) Opgraving Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam; vondstnr. Zw. 875 aj.
- 44) A. Dieterich, Rheinisches Museum für Philologie, N.F. 56, 1901, 83; E. Fabricius, Das Kastell Weissenburg, Der Obergermanisch-Raetische Limes des Römerreiches (Lieferung XXVI), VII B, Nr. 72, Heidelberg 1906, 55 en Taf. V, 13.
- 45) CIL XIII 10008, 7 (uit Maar bij Trier); 10016, 2 (Martres-de-Veyre); 10016, 12 (museum Mainz); 10017, 67 (Plaisance bij Moulins); 10017, 69 (Saalburg). Zie ook CIL XIII 10035, 19 (in Rheinisches Landesmuseum, Trier): een marmeren speelsteentje met een gedeeltelijk alfabet.
- 46) Aem. Hübner, Exempla scripturae epigraphicae Latinae etc., Berolini 1885, LXXIX („ab otiosis nullaque de causa, ut videntur, inscribi solebant”).

- 47) A. Dieterich, ABC-Denkmäler, Rheinisches Museum für Philologie, N.F. 56, 1901, 77-105; zie ook A. Klotz, *ibid.*, 639 v.
- 48) E. Fabricius (a.w. 55) lijkt dit „zweifelhaft“.
- 49) H. Lehner, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 12, 1893, Korrespondenzblatt, 201-206; CIL XIII 10008, 7; Dieterich, a.w. 81 en 97 (in Rheinisches Landesmuseum, Trier).
- 50) Gaarne wil de schrijver hier dank betuigen aan drs. L. E. M. A. van Hommerich en J. K. Gielen, Heerlen, voor de mogelijkheid die zij hem gegeven hebben om de kruik te publiceren, en tevens voor alle hulp die zij daarbij hebben geboden. Voor waardevolle inlichtingen die in dit artikel verwerkt zijn, dankt hij verder drs. J. K. Haalebos en T. Panhuysen, hist. art. cand., Nijmegen.